

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(1) 23-34

First Submission

:Nov.29,2020

Revised Submission After Review :Mar. 1, 2021

Accepted For Publication :Mar. 1, 2021

Available Online Since: :Mar 31, 2021

Research Article

The First Company of the National Economy: Anatolian National Crops Ottoman Joint Stock Company

Mehmet Saya^a

Muhammed Cihad Alkış^b

Abstract

The political liberalism that emerged after Second Constitutional Monarchy also reflected on the economy of the period and caused the non-Muslims to increase their activities in the economy. At first, this new situation of non-Muslims was not a problem but Tripoli's loss and land loss in the Balkans caused strengthened nationalist discourses and with the outbreak of the First World War, it also strengthened the idea of national economy, which was voiced before, and led this idea to find a better ground. The Committee of Union and Progress, which was in power during the war, intervened in the economy and encouraged the establishment of national companies for the subsistence of the country, while directing the Muslim-Turkish element to a favoured entrepreneurship and ignoring the speculative gains in order to create a domestic and national bourgeoisie. Anatolian National Crops Ottoman Joint Stock Company was established in 1915 as the first company that the national economic policy found an area of application. Anatolian National Crops Ottoman Joint Stock Company is important in terms of being the first company and testing the success of national economic policies. The aim of this study is to examine Anatolian National Crops Ottoman Joint Stock Company, which is the first company of the national economic policy, through the establishment regulations, reports on the activities of the company for two years, document and other sources which can be accessed from the archives of the National Library of Turkey, The Turkish History Foundation and Directorate of State Archives.

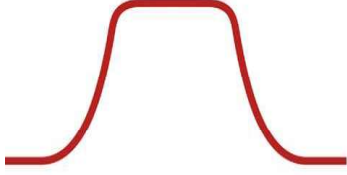
Keywords: Anatolian National Crops Ottoman Joint Stock Company, National Economy, The Committee of Union and Progress, World War I

Jel Codes: N00, N45, N75, N85

^a Marmara University, I.S.S. Ph.D candidate in Economic History, mesa02416@gmail.com

^b Marmara University, I.S.S. Ph.D candidate in Economic History alkiscihad@gmail.com

*We would like to thank Dr. Murat KORALTÜRK for his constructive advice..

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(1), 23-34

İlk Başyuru :29 Ocak 2021
Düzeltilmiş Makalenin Alınışı :1 Mart 2021
Yayın İçin Kabul Tarihi :1 Mart 2021
Online Yayın Tarihi :31 Mart 2021

Araştırma Makalesi

Milli İktisatın İlk Şirketi: Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi

Mehmet Saya^a

Muhammed Cihad Alkış^b

Öz

II. Meşrutiyet sonrası oluşan siyasi liberalizm, dönemin ekonomisine de yansiyarak gayrimüslim kesimin ekonomideki faaliyetlerini daha da arttırmasına yol açmıştır. Gayrimüslimlerin bu yeni durumu, ilk zamanlar sorun olmasa da Trablusgarp'ın yitirilmesi ve Balkanlar'daki toprak kaybının ardından milliyetçi söylemler güçlenmiştir. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle beraber Osmanlı ekonomisi için daha önce dillendirilen milli iktisat politikasının daha iyi bir zemin bulmasına yol açmıştır. Savaş döneminde iktidarda olan İttihat ve Terakki Hükümeti, savunduğu milli iktisat politikasına paralel biçimde ekonomiye müdahalelerde bulunarak bir yandan yerli ve milli bir burjuvazi yaratmak için Müslüman-Türk unsuru iltimaslı bir girişimciliğe yönlendirip spekülatif kazançları görmezden gelirken bir yandan da ülkenin ijaesi için milli şirketlerin kurulmasını teşvik etmiştir. Bu süreçte Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi de milli iktisat politikasının uygulama alanı bulduğu ilk şirket olarak 1915 yılında kurulmuştur. Şirket, ilk olması bakımından ve milli iktisat politikalarının başarısının sınanması açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmanın amacı, milli iktisat politikasının ilk şirketi olan Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'ni Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden ulaşılan kuruluş nizamnamesi, şirketin faaliyetlerine yönelik iki yıla ait rapor, belge ve diğer kaynaklar üzerinden incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Milli İktisat, İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı

Jel Kodları: N00, N45, N75, N85

^a Marmara Üniversitesi, S.B.E. İktisat Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, mesa02416@gmail.com

^b Marmara Üniversitesi, S.B.E. İktisat Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, alkiscihad@gmail.com

*Makalenin olgunlaşması için tavsiyelerde bulunan Dr. Murat Koraltürk'e teşekkür ederiz.

1. Giriş

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı coğrafyasında oluşan siyasi liberalizm eğilimi ekonomide de liberal bir ortam hazırlamıştır. Uzun yıllardır ticaret erbablığı yapan gayrimüslim kesim, ekonomideki faaliyetlerini arttırarak Müslüman-Türk halktan daha fazla bu liberal ortamdan yararlanmıştır. İlk zamanlar bu durum sıkıntı yaratmasa da savaşlarda yaşanan toprak kayıpları Osmanlılık paydasının aşınmasına neden olmuştur. 1912 yılında Trablusgarp'ın elden çıkmasının yanında Balkanlar'daki toprak kaybı toplumda milliyetçi söylemlerin yer bulmasına yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla beraber ise daha önce işlenen milli iktisat düşüncesinin sağlam bir zemine oturarak dönemin iktisat politikasında uygulama alanı bulmasını kolaylaştırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı koşullarında dönemin İttihat ve Terakki Hükümeti ekonomiye çeşitli müdahalelerde bulunmuş ve bunun araçlarını yaratmak istemiştir. Savaş koşullarında bir yandan yerli ve milli burjuvazi kesimi oluşturarak harp zengini bir sınıfın oluşmasına katkıda bulunmuş bir yandan da ülkenin iae sorunlarının çözülmesi amacıyla milli şirketlerin kuruluşunu teşvik etmiştir. Bu bağlamda Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, milli iktisat politikasının uygulama alanı bulduğu ilk milli şirket olması ve milli iktisat politikasının başarısının sınanması bakımından Osmanlı iktisat tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan siyasi ve iktisadi gelişmeleri etrafında oluşan milli iktisat politikasının uygulama alanı bulduğu ilk şirket olan Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin faaliyetlerini konu edinmektedir. Dolayısıyla çalışma milli iktisat politikasının, şirketin kuruluş sürecine ve faaliyetlerine yansımaları üzerinden Osmanlı Devleti'nin son dönemi iktisadi durumuna yönelik bir çerçeve sunmaktadır.

2. Milli İktisat Politikasının Gelişimi

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde siyasetten ekonomiye birçok alanda bir dizi değişim olmuştur. II. Meşrutiyet imparatorluk sınırları içindeki bütün vatandaşlara özgürlük, eşitlik ve adalet vaat ederek etnik kökene ve inanca bakılmaksızın herkesin yeni anayasal düzenden yararlanmasını öngörmüştür (Oktar ve Varlı, 2009: 2). Siyasal liberalizm, iktisadi planda da benzer beklentileri gerektirdiğinden İttihat ve Terakki'ye destek veren tüccar, serbestiyetten yana tavır takınmıştır (Toprak, 1985: 636).

II. Meşrutiyet'in yarattığı iktisadi liberalizm ortamı müslüman ve gayrimüslimlerin iş bölümünü daha da belirgin hale getirmiştir. Ticarete onlarca yılını harcayan gayrimüslim milletler ve yabancılar bu süreçte iktisadi bakımdan gittikçe güçlenmiş ve ekonomideki etkinliklerini arttırmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılın başından beri gerileyen loncalar II. Meşrutiyet'le birlikte kaldırılmış, ticaret ve girişim özgürlüğü temelinde yeni bir iktisadi iklim oluşmuştur. Böyle bir ortam, usta-kalfa-çırak dayanışmasıyla varlığını sürdürebilen müslüman küçük üreticilere ölümcül darbeyi indirmiştir (Toprak, 1995: 3-4). Böylece benimsenen liberal düşüncenin, İttihat ve Terakki'nin beklentilerine paralel bir sonuç vermediği kısa sürede anlaşılabilir ve Osmanlı milletini oluşturmayı amaçlayan Osmanlı liberalizminin farklı sonuç doğurduğu görülmüştür (Toprak, 1985: 740).

1912 yılında Trablusgarp Savaşı sonrası imzalanan Uşi Anlaşması'yla Trablusgarp'ın kaybedilmesi İttihatçı kadroları çok etkilemiştir (Oktar ve Varlı, 2009: 3). Bunun yanında 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları'yla da imparatorluk sınırları içinde gayrimüslim-müslim paydasında aşınmalar başlamış (Semiz ve Kodaz, 2019: 3804) ve I. Meşrutiyet yıllarında birleştiricilik yönünden dolayı yüceltilen İttihâd-ı Anâsır (Osmanlılık) yaklaşımı aşınmaya başlamıştır (Kocahanoğlu, 1998: 19).

Osmanlı coğrafyasında çok uluslu-çok dinli imparatorluk yapısının çözülmesi ve özellikle Balkan Savaşları sonrası ivme kazanan Türk milliyetçiliği, İttihat ve Terakki'nin yürüttüğü iktisadi politikaların en önemli belirleyicilerinden biri olmuştur (Ağır ve Gökatalay, 2017: 212). Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle beraber milli iktisat politikası gündeme gelmiştir. Ortaya çıkan savaş koşulları devleti otarşik bir çözüm mecburiyetine iterek milli iktisat politikasının ve uygulamalarının kök salması için uygun ortamı hazırlamıştır (Toprak, 1995: 13). Milli iktisat politikası, fikri temellerini Alman Tarihçi Okulu'nun korumacı doktrininden alan ve sanayileşmeyi kalkınmanın ana yolu olarak gören bir iktisadi politikadır. Daha önceden tartışılmalı bir konu olan bu iktisadi politika, 19. yüzyılın sonlarında Ahmet Mithat ve Musa Akyığıtzade tarafından savunulan bir fikir olmuştur. II. Meşrutiyet sonrası ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli üyeleri olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi düşünürler İktisadiyyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayın organlarında bu politikayı savunan yazılar yazmaya başlamıştır (Boratav, 2008: 26). Milli iktisat politikası, imparatorluk sınırlarında ve özellikle belli entelektüel, bürokrat ve askeri kesimde önemli bir ilgi alanı yaratmış ve imparatorlukların doğasında var olan kozmopolitizm ağır bir şekilde eleştirilmeye başlanmıştır (Sarfati, 2017: 133). Örneğin, Ziya Gökalp iktisatın kozmopolit olamayacağını savunmuştur (Toprak, 1985: 740). Dolayısıyla Türklerin bir millet karakteri kazanmasında ve bir Türk kültürü oluşmasında, milli iktisatı katkı sağlayacak etkenlerden biri olarak görmüştür (Oktar ve Varlı, 2009: 4). İttihat ve Terakki'nin diğer bir önemli ismi olan Tekin Alp ise I. Dünya Savaşı'nın solidarizm (dayanışmacılık) için çok uygun bir ortam yarattığını belirtmiştir (Toprak, 1999: 576).

I. Dünya Savaşı'nın çıkması, dış iktisadi ilişkileri kesintiye uğratmış ve ekonomideki birçok sorunu daha görünür hale getirmiştir. Savaş öncesi ortalama 15.000.000 Osmanlı lirası besin maddesi, 30.000.000 Osmanlı lirası sınaî mal olmak üzere yılda toplam 45.000.000 Osmanlı lirası kadar ithalat yapan Osmanlı Devleti, 1915 yılında bu miktarın % 3'ünü gerçekleştirememiştir (Toprak, 1985: 740). Yaşanan birçok soruna ek olarak böylesine bir kırılma noktası daha ortaya çıkınca Müslüman-Türk unsurunu merkeze alan bir yaklaşım geliştirilerek milli iktisat politikasının fikri temelleri güçlendirilmiş (Varlı ve Koraltürk, 2010: 128) ve daha ötesinin dillendirilmesinden kaçınılmamıştır. Yani, gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanılması, devletin yardımıyla yerli ve milli bir burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiği; bunun da kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğu ileri sürülmüştür (Boratav, 2008: 27). Ayrıca savaştan sonraki süreçte de kalkınma ve modernleşme sürecinin devamlılığı için oluşacak bir alt yapının (Tekeli ve İlkin, 2010: 7) gerekliliği üzerinde durulmuştur. Böyle bir süreçte oluşan yol haritası hızlıca zemin bularak pratiğe geçmiştir.

Savaş süresince işlemeyen serbest piyasa devletin doğrudan doğruya iktisadi hayata müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Müslüman-Türk unsur ayrımçı bir doğrultuda girişimcilğe yönlendirilmiş ve bu kesimin sermaye birikimini hızlandıran spekülasyon kazançlarına göz yumulmuştur. Savaşın yarattığı koşullar, yerli üretici ve tüccarlara fiyat hareketlerini istedikleri gibi yönlendirme fırsatı vererek karaborsa ve istifçilikten gelen büyük paralarla *'harp zengini'* denilen sınıfın doğmasına yol açmıştır (Toprak, 1995: 112-113). Dönemin Osmanlı ekonomisindeki bu uygulamalı yönlendirmelerin yanında alınan diğer uygulamalı önlemler ise; yabancı şirketlerin ayrıcalıklı konumlarının sonlandırılması ve Osmanlı mevzuatına göre şartların koşulması, ticarete Türkçe'nin kullanımının zorunlu hale getirilmesi, meslek okulları ve gece derslerinin açılarak o zaman kadar yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan bazı iş kollarında Müslüman Osmanlıların istihdamının sağlanması şeklinde sayılabilir (Toprak, 1995: 77). Dolayısıyla iyi kurgulanmış teşvik yöntemleriyle bir Müslüman-Türk girişimci sınıfı geliştirmek yönünde bilinçli bir politika izlenmiştir (Ahmad, 1996: 41).

Savaş süresince iâşe işlerinde büyük sorunlar yaşanmıştır. Hükümet yaşanan sorunları çözmek için çeşitli yasa ve düzenlemelerle tedbirler almıştır. Bu bağlamda 23 Temmuz 1916 tarihli İaşe Kanun-u Muvakkatı (Doğru, 2009: 9), 18 Eylül 1916 tarihli Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu, 6 Haziran 1917 tarihli Men'i İhtikâr Kanun-u Muvakkatı, 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umumîye Kararnamesi, 4 Nisan 1918 tarihli İaşe-i Umumiye Kanunu (Tezcan, 2005: 25-68-71) ve 30 Temmuz 1918 tarihli İaşe Nezareti Hakkında Kararname çıkarılmıştır (Tekeli ve İlkin, 2010: 20).

Dahiliye Nazırı Talat Bey, İttihat ve Terakki Partisi'nin ülkenin en iyi örgütlü teşkilatına sahip olduğunu göz önünde tutarak savaş koşullarında yaşanan sıkıntıları çözmek amacıyla iâşe işinin İttihat ve Terakki tarafından yürütülmesine karar vermiş ve akabinde Heyet-i Mahsusa-i Ticariye adlı bir kurul oluşturulmuştur. Kurulun resmi başkanı İstanbul Belediyesi'nin ekmekçi esnafı katibi İzzet Bey fakat fiili başkanı Kara Kemal olmuştur (Tatar, 2007: 55).

II. Meşrutiyet döneminde İstanbul esnafını fiilen denetleyen Kara Kemal, Osmanlı Devleti'nin geleceğini sermaye birikiminde ve teşkilatlanmada görmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul delegesi Kara Kemal, esnaf kuruluşlarının gücünden yararlanılarak anonim şirketlerin kurulmasından yana öneri sunmuştur (Toprak, 1999: 577). İttihat ve Terakki Cemiyeti de *'Birlikten kuvvet doğar'* söylemi üzerinden halkı anonim şirket kurmaya teşvik etmiş ve böylece milli sermayenin birikim yapmasını sağlamak için propaganda yapmıştır (Şanda, 1967: 9-10). Bu bağlamda, Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle demiryolunun geçtiği şehirlerde, ticaret önemli bir birikim sağlamış ve anonim şirketleşmede hızlı gelişmeler olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2010: 26). Savaş dönemini kapsayan 1914-1918 yılları arasında kurulan anonim şirketlerde Müslüman-Türk unsurlar öne çıkmıştır (Erbaş, 2017: 181-182).

Savaş yıllarında başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iâşesini üstlenen Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İttihatçıların arzuladıkları sermaye birikimi sorununa çözüm getirerek kurulacak *'milli'* anonim şirketler için gerekli fonları sağlamıştır (Toprak, 1985: 744). Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi de bu fonlarla kurulacak ilk şirket olmuştur.

3. Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin Kuruluşu

Birinci Dünya Savaşı sürecinde topyekûn bir savaşla karşı karşıya kaldığı için kendi kaynaklarıyla bu süreci idare etmek zorunda kalan Osmanlı ekonomisinde (Şimşek, 2014: 98); Konya, Ankara ve Bağdat hatlarıyla nakil ve ihraç edilen hububat, tiftik, koyun yapağı, yün, deri ve afyon gibi Osmanlı sınırları içerisinde üretilen mahsulatı almak, satmak ve komisyon işlemlerini yerine getirmek üzere 28 Eylül 1915 tarihinde Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi kurulmuştur (Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahiliyesi: 1331: 3-4) ¹ Şirket kurulduktan sonraki yıl faaliyetlerine hemen başlamıştır. Ancak çalışma ruhsatının şirkete Meclis-i Vükela tarafından verilmesi 1917 yılında gerçekleşmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, 1333: MV-241-91).

¹ 1926 yılı Eylül ayında gerçekleştirilen Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusundaki Gözlüklü Midhat Bey ise şirketin kuruluş sebebini, Talat Bey ve birtakım kişilerin ailelerine para aktarma aracı amacıyla kurulduğunu ifade etmiştir (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 498).

Tablo 1: Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Kurucularının Bilgileri

KURUCULAR		
İsim	Meslek	İkametgah
İzzet, Sami, Cemal, Baha, Said, Rıza, Celal, İhsan, İbrahim, Refik ve İhsan Bey	Katip	İstanbul
Hacı Mustafa ve Rafet Bey	Zahire Tüccarı	İstanbul
Mustafa ve Hayati Bey	Bakkaliye Tüccarı	İstanbul
Beşezade Emin Bey	Zirai Alet Tüccarı	İstanbul
Malik ve Seyyid Mehmet Bey	Tüccar	İstanbul
Şerif Alizade Murad Bey	Kereste Tüccarı	İstanbul
Hacı Edhem Bey	Banka Müdürü	Konya
Hacı Tahir, Çorapçızade İsmail ve Tenekeçizade Emin Bey	Banka Personeli	Konya
Zeytünizade Şevket ve Hacı Hakkı Bey	Tüccar	Eskişehir
Ali Bıçakzade Vehbi Bey	-	Aksaray
Şükrü Bey	-	Ereğli
Mezhebzade Hüseyin Bey	-	Karaman
Kara Mustafa ve Kara Yörükzade Ali Efendi Bey	-	Kadınhan
Rüşdü, Karazade Hacı Bekir ve Ak Ağazade Abdullah Bey	-	Akşehir
Ak Osmanzade Hüseyin, Kisrizade Eyüp ve Duhancızade İbrahim Bey	-	Karahisar
Serattarzade Sadullah, Hanifzade Mehmed ve Bulgurluzade Tefik Bey	-	Ankara
Emin ve Safvet Bey	-	Mihalıççık
Salih İhsan ve Midhat Bey	-	-

Kaynak: Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahiliyesi: 1331: 3-5.

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin kurucularına yönelik bilgileri Tablo 1 göstermektedir. On altı kurucunun meslek ve iki kurucunun da hem meslek hem de ikametgah bilgisi kuruluş nizamnamesinden tespit edilememiştir. Şirketin kurucularına yönelik birkaç konuyu belirtmekte yarar vardır. Birincisi, tablodan görüldüğü üzere şirketin kurucuları arasında farklı şehirlerde, farklı alanlarda ve farklı meslek gruplarında faaliyet gösteren tüccarlar, katipler ve banka çalışanları bir araya gelerek şirketi kurmuştur. İkincisi, kurucular arasında hiçbir gayrimüslim veya yabancı isim olmamıştır. Üçüncüsü sermayeyi yayma maksadıyla şirketin çok fazla kurucu ortağı olmuştur. Dördüncüsü, kurucular genelde demiryolu ulaşımı güzergahında olan lokasyonlarda ikamet eden kişilerdir. Bu şekilde üretim ve tüketim alanının bileşenleri bir araya getirilerek birbirini tamamlayan bir ağ oluşturulmuştur (Tekeli ve İlkin, 2010: 18).

Yönetim merkezi olarak İstanbul'da Galata belirlenerek yirmi yıl ömür biçilen (Yılmaz, 2011: 143) şirkete Osmanlı sınırları içinde şube açma yetkisi verileceği, şirketin sermayesi ise 200.000 liradan ibaret olup her bir hissesinin 10 Osmanlı Lirası değerinde 20.000 hisseye bölüneceği, şirket hisselerinin Türkçe, nama yazılı ve hamillerinin Osmanlı olacağı ve şirketin her hisse senedi için bir hisse sahibini tanıyacağı, şirket işlerinin genel kurula mensup dokuz ile on iki kişi arasından oluşan bir grup tarafından yürütüleceği, yönetim kurulunun her yıl bir başkan ve yardımcısını kendi üyeleri arasından gizli oyla seçileceği, yönetim kurulunun ayda en az bir defa İstanbul'da toplanmak zorunda olduğu, genel kurulun her yıl nisan ayı içinde şirketin merkezinde toplanması gerektiği, genel kurulun en az on hisseye sahip kişilerden oluşması gerektiği ve hissedarların her on hisse için bir oyu olduğu, genel kurula meclis idare reisinin başkanlık edeceği, genel kurulun sermayeyi iki kat arttırabileceği, çıkarılmış hisse senedi bedellerinin tamamen ödenmedikçe sermaye arttırımına girişilemeyeceği belirtilmiştir. Yine kuruluş tüzüğüne göre her yıl şirket masrafları düşüldükten sonra kalan safi kazancın %10'unun ihtiyat akçesi olarak ayrılacağı ve %5'i oranında da ödenmiş hisse bedelleri ölçüsünde sermayedarlara faiz ödemesi yapılacağı, safi kazançtan kalan miktarın %5'inin yönetim kurulu üyelerine, %5'inin şirket memurlarına, %1'inin kuruculara ve %89'unun da kâr payı olarak ortaklara dağıtılacağı öngörülmüştür. Şirketin mali yılının, ilk yıl hariç, her sene şubat sonu-mart başı sona ereceği belirtilmiştir (Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahiliyesi: 1331: 5-15).

Şirketin kuruluş tüzüğünde belirtilen hisse senedi değerlerinin Osmanlı lirası cinsinden belirlenmesi, Türkçe yazılması gerekliliği ve hamillerinin Osmanlı olması zorunluluğu dönemin ruhunu yansıtan ve milli iktisat düşüncesinin somutlaştığı noktalar olduğu söylenebilir. Çünkü daha önce Osmanlı topraklarında kurulup yazışmaları yabancı bir dilde olan, hisse senedi değeri yabancı bir para cinsinden belirlenen, hissedarlarının yabancı olduğu örnekleri görmek mümkündür. Bu bağlamda, çarpıcı bir örnek olarak Osmanlı Devleti'nin merkez bankası olarak faaliyet göstermiş Osmanlı Bankası gösterilebilir. Osmanlı Bankası'nın Fransız ve İngiliz vatandaşı idare meclisi üyeleri olmuş; hissedar olmak isteyenler frank veya sterlin üzerinden ödeme yapmış; hissedarlara Türkçe, Fransızca ve İngilizce hazırlanmış 'hamiline' yazılı ortaklık sertifikaları verilmiştir (Bayraktar, 2002: 100-103-104).

4. Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, kurulduktan sonra faaliyet coğrafyasını genişletmiştir. Şirketin yaptığı başvuru üzerine Sultan Mehmet Reşad'ın 14 Eylül 1916 tarihli iradesiyle Konya, Ankara ve Bağdat demiryolu güzergahı üzerinde olan ticaret hakkı, bütün Osmanlı coğrafyası olarak genişletilmiştir (Akyıldız, 2001, 252). Şirketin faaliyet coğrafyasını genişlettiği 1916 yılında şirket sermayesi 200.000, ihtiyat akçesi 37.765, olağanüstü ihtiyat akçesi 53.580 Osmanlı lirasıdır. Şirketin 1916 yılı içindeki faaliyetleri aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir (Anadolu Milli Mahsulât-ı Osmanlı Anonim Şirketi 1332 Senesi Muâmelâtını Mübeyyin Rapor ve Müvazene-i Umumiyesi 1333: 1-13);

- Akşehir, Ankara, Afyonkarahisar, Ereğli, Eskişehir, Konya'da şubeler açılmıştır.
- Tiftik keçilerinin kasap hayvanatı olarak görülüp kesilmesinin ülkenin servet kaynağına zarar vereceği düşünülerek İngiliz mallarına karşı tiftik stratejik bir ürün olduğu belirtilmiş ve yıl içinde tiftik üzerindeki muamelelerde çok fazla faaliyet gösterilmiştir. Askeri demiryolları idaresine ait tiftiklerin ihracatı üstlenilmiş ve ayrıca şirket adına da tiftik muamelelerinde bulunulup senenin bütün ayları aktif olunmuştur. Şirket yıl içinde 45.000-50.000 balya tiftik muamelesi yapmıştır. Önceki iki seneden kalanlarla beraber 90 bin balya olmuştur. İstanbul piyasası sayesinde tiftik üzerinden 2.300.000 lira hasılat elde edilmiştir.
- Rakamı belirtilmemiş az miktarda yaptığı şirketin elinde kalmıştır.

- Deri piyasası iyi takip edilmiş ancak deri ile ilgili herhangi bir muamele yapılmamıştır.
- İpekçilik ile ilgili Bursa’da küçük bir teşkilat oluşturularak muameleye başlanılmıştır. Teşkilatlanma durumu, fiyatları hareketlendirerek üreticilere hizmet edebilecek seviyeye gelmiş ve ipek üzerinde istenildiği miktar kadar muamele yapılabilmektedir.
- Pamukta askeri demir yollarına ait pamukların ihracı için muameleler yapılmış ancak aracılıktan öteye geçilememiştir. Pamuk, keten, haşhaş, hardal gibi bitkilerin tohumları satın alınmış ve akabinde ihracatları gerçekleştirilerek satılan miktarlarla orantılı olarak fayda elde edilmiştir.
- İncir ve üzüm üzerinde muameleler yapılmış ve satışlar gerçekleştirilmiş ancak çok kısıtlı kalmıştır.
- Rakamı belirtilmemiş bir miktar palamut satın alınmıştır.
- Taşrada yağ, fasulye, nohut gibi bazı gıda maddeleri satın alınmış ve bu gıda maddelerini yoksul kesimin ucuz temin edebilmesi amacıyla kurulan aile mutfaklarına teslim edilmiştir.
- Bu yılda 150.000 Osmanlı lirası kâr edilmiş ve her bir hisseye 7,5 lira düşmek üzere tevzi edilmiştir.

Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, ilk faaliyet yılı olan 1916’da altı ilde şubeler açmış, çok çeşitli ürünler üzerinde muameleler gerçekleştirmiş ve piyasayı iyi takip etmiştir. Bunun sonucu olarak da ilk faaliyet yılı olmasına rağmen kârlı bir şirket olmuştur.

Şirketin diğer bir faaliyet yılı olan 1918 yılında şirket sermayesi 200.000, ihtiyat akçesi 50.000 ve olağanüstü ihtiyat akçesi 53.581 Osmanlı lirasıdır (Anadolu Milli Mahsûlât-ı Osmanlı Anonim Şirketi 1334 Senesi Muâmelâtını Mübeyyin Rapor ve Müvazene-i Umumiyesi: 1335: 1). İhtiyat akçesi kaleminde 1916 yılına göre 12.235 lira artış olmuştur. Yani, olası olağanüstü durumlar için şirketin mali yapısı daha da güçlenmiştir.

1918 yılında piyasada düzensizlik ve anarşi durumları gerçekleşmiştir. Devletin mali durumunun elverişsizliği de bu istikrarsızlığı zirveye taşımıştır. Şirket, uzmanlığı dahilinde muamele ettiği ürünler üzerindeki fiyat hareketleri için çok çabalamış ancak zor bir yıl geçirmiş ve bunun yanında piyasada bir de durgunluk gerçekleşmiştir. Diğer taraftan parasını mala bağlayan tüccar ile mallarını nakde çevirmek isteyenlerin ortaya çıkardığı bir dengesizlik meydana gelmiş ve mütarekenin imzalanmasına kadar bu durum böyle devam etmiştir (Anadolu Milli Mahsûlât-ı Osmanlı Anonim Şirketi 1334 Senesi Muâmelâtını Mübeyyin Rapor ve Müvazene-i Umumiyesi: 1335:1-4). Şirketin 1918 yılındaki faaliyetleri ise şu şekilde gerçekleşmiştir (Anadolu Milli Mahsûlât-ı Osmanlı Anonim Şirketi 1334 Senesi Muâmelâtını Mübeyyin Rapor ve Müvazene-i Umumiyesi: 1335: 5-32);

- Askeri demiryolları ve limanları için 2.000.000 kıyye tiftik için anlaşma imzalanmıştır. Yarısından fazlası teslim edilmiş tiftiğin geri kalanı ise askeri demiryolları lağvedilip Maliye Nezareti’ne bağlandığı için Maliye Nezareti’yle görüşülmeye başlanmış ve ihtilafların son bulması beklenmiştir. İaşe Demiryolları ile 1918 yılı mayıs ayının başında anlaşma yapılmış ve kasım ayı sonuna kadar tiftik teslim edilmiştir. 1918 yılının ekim ayına kadar tiftik ihracatı 1.240.000 milyon kiloyu geçememiştir. Çünkü sevkiyatlarda sıkıntılar yaşanmış 300.000 kilonun üzerinde tiftik de 1919 yılına devredilmiştir².

² Gözllüklü Midhat Bey Ankara İstiklal Mahkemesi’ndeki sorgusunda şirketin; tiftik, deri, yapağı gibi ihracı yasaklanmış ürünleri doğrudan doğruya Almanların kurduğu sendikaya satarak bedelinin alındığını ifade etmiştir (Ilıkan ve Ilıkan, 2005: 496).

- Ülkenin iâşesine yardım etmek için İaşe Nezareti ile nezaret adına buğday, nohut, arpa satın alınmıştır. Şirketin buradaki amacı ticari bir kaygı olmamış aksine memleket iâşesini kolaylaştırmaya katkıda bulunmuştur.
- Deri ve palamutla ilgili muameleler 1918 yılında gerçekleşmiş ve bu muameleler başarılı bulunmuştur.
- 1918 yılında yapığı muamelesi durgun geçmiş ve ithalat-ihracatta büyük bir hareketlenme olmayarak 430 tondan fazla bir miktar 1919 yılına devredilmiştir.
- Şirket on dört milli anonim şirkete yardımda bulunmuş ve Osmanlı İtibari Milli Bankası'nın 20.000 liralık hisse senedini satın almıştır.
- Bu yılda net kâr payı toplamı 114.573 Osmanlı lirası olarak gerçekleşmiştir. Hisseler için teklif edilen temettü %46,5 oranında olmuştur.

1918 yılında yapığı ile ilgili muameleler dışında şirketin faaliyet gösterdiği diğer bütün kalemlerde başarı söz konusudur. Bu başarıdan dolayı şirket yılı kâr ile kapatarak hissedarları için kâr payı dağıtmayı teklif etmiştir. Şirketin yılı kâr ile kapatması piyasadaki istikrarsızlığa rağmen gerçekleşmiştir. Şirket, ürün muamelelerinde sadece ticari kaygılar gütmeyerek savaş içindeki memleketin iâşesine katkı sunmuş ve benzer kaygılarla kendisi gibi kurulan milli şirketlere yardım etmiştir.

1918 yılında şirket hisselerinin Anadolu'da kendine sahip bulamadığı, hissedarların neredeyse tamamının İstanbul'da yoğunlaştığı ve bu durumun milli şirketçilik ekseninde milli iktisat fikrine ve arzusuna zarar vereceğine dikkat çekilmiştir (Anadolu Milli Mahsûlât-ı Osmanlı Anonim Şirketi 1334 Senesi Muâmelâtını Mübeyyin Rapor ve Müvazene-i Umumiyesi 1335: 14-15). Fakat burada şunu belirtmek gerekir ki şirket hisselerinin Anadolu'da sahip bulamaması hem savaş koşullarında piyasaya yönelik yaşanan güvensizlikten hem de o dönemde de İstanbul'un ticaret ve sermaye birikiminin en yoğun olduğu şehir olmasından kaynaklıdır.

5. Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin Tasfiye Edilmesi

Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra İttihat ve Terakki Partisi tasfiyeye uğramış, partinin üst düzey idarecileri ve devlet adamları sırta kadem basmıştır. Savaş ekonomisinin gereklerine göre kurulan milli şirketler mütareke döneminde ortaya çıkan istikrarsızlık ve huzursuzluklardan dolayı büyümeye imkan bulamamıştır (Şanda, 1967: 12). Yeni kurulan Ahmet Tevfik Paşa hükümeti soruşturma komisyonları kurarak geçmiş iktidar dönemi uygulamalarını araştırmaya başlamıştır. Yeni hükümet, iâşe eski nazırı Kara Kemal Bey'in savaş yıllarında gıda üretim ve dağıtım sorunlarını çözmek amacıyla kurduğu Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin de arasında bulunduğu şirketlere el koymuştur (Sertel ve Yedek, 2015: 387-388). Ahmet Tevfik Paşa hükümeti sonrası kurulan Damat Ferit Paşa'nın ilk hükümeti ise milli şirketleri yolsuzluk yuvası olarak kabul etmiş ve tasfiyeye tabi tutmaya başlamıştır (Şanda, 1967: 12). Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından 1926 yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nin yargılaması sonucu Kara Kemal'in kurulmasında öncülük ettiği ve Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin arasında bulunduğu banka ve şirketlere yönelik muvazaalı durumların olduğu ve dönemin ticaret kanununa aykırı faaliyetlerin yürütüldüğü tespit edilerek şirketlerin faaliyetlerine son verilmiştir (Tatar, 2007: 91). Hakkında gıyaben idam kararı çıkan iâşe eski nazırı Kara Kemal ise İstanbul'da kuşatıldığı evde teslim olmayarak 27 Temmuz 1926 tarihinde intihar etmiştir (İlkan ve İlkan, 2005: ii).

6. Sonuç

II. Meşrutiyet'in estirdiği liberal rüzgâr doğrudan dönemin Osmanlı ekonomisini etkilemiştir. Liberal iktisat politikasıyla beraber uzun yıllardır ticaretle uğraşan gayrimüslim kesimin ekonomideki ağırlığı ve faaliyetleri daha da artmıştır. Bu durum sonraki süreçte sorun

olarak görülmüştür. Özellikle Trablusgarp'ın elden çıkması, Balkanlar'daki toprak kaybı ve ardından I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle beraber milliyetçi düşünceler daha görünür bir şekilde dile getirilerek milli iktisat düşüncesinin gündem yaratmasına ve uygulamalarda yer bulmasına neden olmuştur. Böyle bir ortamda Müslüman-Türk bir burjuvazinin gerekliliği fikri çeşitli nedenlere dayandırılarak çokça işlenmiştir.

Savaş koşullarında iâşe sorunlarını çözmek için dönemin İttihat ve Terakki Hükümeti ekonomiye müdahale etmiş, Müslüman-Türk burjuvazisi yaratmak için harp zengini kesimin oluşmasına göz yummuş ve milli şirketlerin kurulmasını teşvik etmiştir. Böylece Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi milli iktisat politikasının ilk şirketi olarak 1915 yılında kurulmuştur. Bu şirket ticari faaliyetler yürüten Müslüman Türkler tarafından kurulan, çok hissedarlı, demiryolu güzergahı üzerindeki üretim ve tüketim bileşenlerini bir araya getiren bir şirket olmuştur. Şirket; tiftik, yapağı, ipek, pamuk, keten, haşhaş, hardal, fasulye, nohut, yağ ve arpa üzerinde alım-satım ve komisyon gibi işlemler yürüterek savaş koşullarında ülkenin iâşesine katkı sağlamıştır. Arşivlerden ulaşılan şirkete yönelik iki yılın faaliyet raporlarına göre şirket önemli oranlarda kâr elde etmiştir. Bu bağlamda milli iktisat politikasının ilk şirket uygulaması olarak başarılı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkmasının ardından İttihat ve Terakki hükümeti değişmiş ve yerine gelen hükümetler İttihat ve Terakki'nin savaş dönemindeki uygulamalarına yönelik soruşturmalar üzerinden dava açmıştır. 1926 yılında sonuçlanan dava ile Anadolu Mili Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin de arasında bulunduğu birçok milli girişimin faaliyetlerine son verilmiştir.

Kaynakça

Ağır, Seven ve Gökatalay, Semih. (2017), “Hukuk ve İktisat Perspektifinden Milli İktisat Mirasını Yeniden Düşünmek”, Derleyenler Murat Koyuncu, Hakan Mihçı ve Erinç Yeldan, *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 193-221.

Ahmad, Feroz. (1996), *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı), İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akyıldız, Ali. (2001), *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahiliyesi. (1331/1915), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Anadolu Milli Mahsûlât-ı Osmanlı Anonim Şirketi 1332/1916 Senesi Muâmelâtını Mübeyyin Rapor ve Müvazene-i Umumiyesi. (1333/1917), İstanbul.

Anadolu Milli Mahsûlât-ı Osmanlı Anonim Şirketi 1334/1918 Senesi Muâmelâtını Mübeyyin Rapor ve Müvazene-i Umumiyesi. (1335/1919), İstanbul.

Bayraktar, Kaya. (2002), *Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Boratav, Korkut. (2008), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, 12. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1333/1917), *Merkezi Dersaadet'de Olarak Tiftik, Yapağı, Yün ve Deri vs. Ticaret İle Meşgul Olmak Üzere "Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi" Adıyla Bir Şirket Tahsiline Ruhsat Verildiği*, Yer Bilgisi: MV-241-91.

Doğru, Cem. (2009), Birinci Dünya Savaşı Döneminde Ekonomide Bir Kurumsallaşma Çabası: İaşe Nezareti, *Namik Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Metinleri*, 4, 1-23.

Erbaş, Sadık. (2017), “Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920–1938)”, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1, 177-217.

Ilıkan, Selma ve Ilıkan, Faruk. (2005), *Ankara İstiklal Mahkemesi*, İstanbul: Simurg Kitapçılık.

Kocahanoğlu, Osman Selim. (1998), *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul: Temel Yayınları.

Oktar, Suat ve Varlı, Arzu. (2009), İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 27 (2), 1-20.

Sarfati, Metin. (2017), “List'in İktisadi Düşüncesinin ‘Türkleştirme Süreci’ Üzerindeki Yansımaları”, Derleyenler M. Erdem Özgür, Alper Duman ve Alp Yücel Kaya, *Türkiye'de İktisadi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 131-167.

Semiz, Yaşar ve Kodaz, Yusuf. (2019), Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Milli İktisat Fikrinin Gelişimi ve İtibar-ı Milli Bankası, *Social Sciences Studies Journal*, 5(39), 3803-3812.

Sertel, Savaş ve Yedek, Şahin. (2015), İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri, *Tarih Okulu Dergisi*, 24, 377-403.

Şanda, H. Avni (1967), *Türkiye 'de İlk Sermaye Şirketleri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Şimşek, Somer Alp. (2014), *İttihat ve Terakki Cemiyeti 'nin Ekonomi Politikalarında Topyekûn Harbin Etkisi ve Kara Kemal Bey'in Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul.

Tatar, Ercan. (2007), *Milli İktisat ve Kara Kemal*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim.(2010), *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tezcan, Cemal. (2005), *Tekaliğ-i Harbiye Ve Tekaliğ-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum.

Toprak, Zafer. (1985), "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadî Düşünce", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 635-640.

Toprak, Zafer. (1985), "Milli İktisat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 3, 740-747.

Toprak, Zafer. (1995), *Türkiye 'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Zafer. (1999), "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat", *Osmanlı*, Editör Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 3, 571-586.

Varlı, Arzu Ve Koraltürk Murat. (2010), II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20), 127-142.

Yılmaz, Celali (2011). *Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul: Scala Yayıncılık.